

se vybrečeli jako pomínutí. Domo, který se zrovna vrátil z první linie, taky říká, že i on brečel, a každý den střílí na tamtu stranu. Mékká je lidská duše, jen když jí cvrtnkneš na správné místo.

A ty bys moh něco napsat o Ivovi T. Ale dej pozor jak! Neříkej, že byl a zůstal komunista a neříkej, že ženě nedovolil slavit Vánoce. Přeskoč i to o Titovi a nepiš ani, že byl starosta obce, protože každý ví, co byli zač starostové v tom systému. Nejlepší by bylo, kdyby sis vymyslel, že Ivo T. byl mnich, ale jak, když mniši nemůžou mít ženu a děti. No tak řekni jen to, že ten člověk byl dobrá duše a nic dalšího říkat nemusíš. Ať zůstane zapsáno tohle, to bude stačit.

Hrob

Víš, proč se lidé nikdy nepohřbívají v údolí? Každý správný hřbitov leží na nějaké stráni nad městem, aby ses mohl, když vylezeš nahoru, tím pohledem potěšit nebo aby sis na procházce od hrobu ke hrobu mohl prolistovat album s podzemními fotografiemi a abys při chůzi hlubokou travou mohl potkat někoho, koho neznáš, koho by zaujal životní příběh nějakého zesnulého, a abys mu pak mohl ukázat jeho cestu přes mahaly a čaršiju, z dílny do hospody a dál až do hrobu. Vylezeš takhle na Alifakovac, potkáš třeba nějakého Irala, který by si rád vyposlechl, jak žil například zesnulý Rasim, a řekneš mu, Rasim se narodil na Kovačích, ukážeš prstem a on hned ví kde, školu vychodil támhle vedle toho mostu, a ukážeš mu Drvenjij, když mu bylo sedmnáct, zamiloval se do krásné Mary, která bydlela na Bjelavách, a Bjelave jsou z Alifakovce vidět, ale otec nesvolil, aby si ji vzal, a tak utekl z domu, v noci vtrhl do Mařiných dveří a pak se tři měsíce ukrývali na lildži, a lildža je to, co skoro není vidět v mlze, ale přece jen vidět je, a když ho otec našel, prosil ho, aby se vrátil na Kovače, Rasim mu řekl, že bez Mary nepůjete, otec viděl, že jde o vážnou věc, vzal s sebou na Kovače Rasima i Maru, ta ale nesměla vycházet z domu ani o ní nesměl nikdo ze sousedů vědět, Rasim ji za nocí vodil, aby jí duše pookřála, na skály nad kasárnami Jajce, aby odtamtud, až si její oči přivyknou, viděla Bjelavy nebo aby si aspoň myslela, že je vidí, a pak plakávala, trvalo to skoro rok, až do doby, než otec postavil pro mladé dům na Bistriku, a támhleto je Bistrik a tam je vidět pivovar, měšita a velitelství městské posádky, Rasim a Mara se nastěhovali do domu, byla oznámena svatba, a právě když si Rasim myslel, že život stvrdí lásku, Mara umřela, pochovávali ji nad Širokačema, Širokače jsou támhle, její hrob je trochu oddělen od jiných, protože nikdo přesně nevěděl, jestli Mara zůstala Mara, nebo se z ní

třeba stala Mejrema, Rasima se zeptat nemohli, protože se ze smutku pomátl a vůbec nemluvil, její smrt dával za vinu všem mahalám od Kovačů po Širokače, prodal dům a odstřehoval se na Vrbanji, támhleto je Vrbanja, tam měl jeho strýc pekárnu, po nocích pekl chleba, ve dne truchlil, lidé říkali, že starý Edhem to těsto ani solit nemusí, že stačí Rasimovy slzy, a když začala druhá válka, Rasim se ohlásil na Hlavním ustrašovském velení, to máš tam dál u Miljacky, před Skenderijí, vidíš, kde jsou ty dva topoly, přihlásil se jako ustaša, hned dosáhl hodnosti, chodil městem s červenými očima, všichni se ho báli, ačkoli nikdo vlastně nevěděl o tom, že by někomu něco špatného udělal, když ale partyzáni přišli do města, hned Rasima zavřeli do sklepa Landes banky, to je támhle, chtěli ho zastřelit, ale najednou se tam jakoby ze země objevil Salamon Finci, obchodník z Bjelav, který tři dny přesvědčoval nějaké komisaře, že ustaša Rasim dostal z průšvihů pět židovských rodin a nechal je dopravit do Mostaru a pak dál k Italům, nakonec starému Fincimu uvěřili, Rasima odsoudili jen tak, aby se neřeklo, na tři měsíce, odseděl si je, no támhle dole na konci lesa nad Skenderijí, a když se ukázal, bylo to zase stejné, ve dne truchlil, po nocích solil těsto a pak ho jednoho dne našli s hlavou v neckách, ležel tam mrtvý celou noc, v těstu zůstal otisk jeho obličejce, tak ho odnesli zpět do otcova domu na Kovače a pochovali ho tady pod tu trávu, v které stojíš. Z tohoto místa se dá sledovat a projít celý jeho život. Jenom zloději, děti a ti, kteří něco skrývají, jsou pochováni v údolích. V údolích nezůstane ze života nic, protože z údolí není nic vidět.

Jednou, když jsem zakopával Salema Bičakčiju, kterého snajpr dostal na dvoře, ke mně přišel nějaký americký novinář, slyšel, že jsem dlouho žil v Kalifornii, že jsem viděl svět, že znám jazyk a lidi, no a teď zase pracuju jako hrobník, myslél si, že mu můžu říct, co se stalo s lidma v Sarajevu. Tak já teda kopa a on stojí

a vyprává se, říká, že ho zajímá všechno, tak se ptám já jeho – všechno o živých, nebo všechno o mrtvých, on říká – o jedněch i o druhých, a já mu říkám, že o živých a o mrtvých nejde mluvit ve stejnou chvíli, protože mrtví mají už život za sebou a živí ještě neví, co je čeká a čím ještě můžou pokazit a snížit to, co prožili, živí to mají těžší, říkám mu, protože kdo ví, kde bude jejich hrob, v údolí, nebo na stráni, a kdo si bude pamatovat, jestli šli dunjalukem shrbení, nebo veselí. Američan se mě ptá, co je to ten dunjaluk, podívám se na něj, opravdu mě nenapadá žádné anglické slovo, zasměju se a řeknu – to je, milý novináři, něco jako: all over the world. Pro někoho je all over the world od Barščaršije po Marijindvor a pro někoho je to celá zeměkoule. A šťastný zrovna jako nešťastný může být jeden i druhý. Kývá hlavou, vidím, že vůbec nechápe, co mu říkám, ani ho to moc nezajímá, ale mně to nevádí, aspoň mám při kopání s kým mluvit. Ptá se mě, jestli mě nemrzí, že jsem skončil v obléhaném Sarajevu, potom co jsem třikrát objel svět, a já mu říkám, že jsem tu neskončil, ale že jsem se tu narodil a nedejžbůh, abych musel nechat kůži někde jinde, nikdo by si na mě nevzpomněl, pro nikoho bych nebyl důležitý, a krom toho hřbitovy nejsou jinde na světě, zvlášť v Americe, jako ty sarajevské, mrtvé tam řadí jak vojáky do šiku, jeden jako druhý pod stejnými náhrobky, jako by jim duše vypadly z lisovacího stroje. Američan kývá dál, říkám mu, ať mi nemá za zlé, jestli jsem řekl něco ošklivého o jeho vlasti, ale on se mě, pitomec, ptá, jestli jsem v tuhle chvíli připraven zemřít. Přišel jsem na stovky způsobů, jak zůstat naživu, říkám mu, a každý z nich je mi stejně milý, každý ve mně vyvolává pocit blaha a radosti, nikdo není šťastnější víc než já, když uteču před granátem a pak ještě na nejhezčím místě s nejhezčím výhledem kopa tyto jámy svým mrtvým a vím, že oni se z života těšili stejně jako já a že k nim smrt přišla tak, jako když ti v hracím automatu uteče kulička, potom cos

stokrát získal sto bodů, a mohl jsi i víc, jenže nezískal. Život má cenu, jen když víš, že ho máš, smrt tě jinak zastihne nepřipraveného, ani nevíš, že jsi žil, nestál jsi za nic sobě samému ani ostatním, žena a děti tě oplakávají, protože vědí, že ti roky utekly, aniž bys jim dal smysl, jako slepice, která nemůže chčipnout, ani když jí usekneš hlavu. Američan se ptá, co se to proměnilo ve tvářích lidí, říkám mu, že nevím, ale že i já jsem si toho všiml, zdají se mi nějak hezčí a důstojnější, a on se mě pak ptá, proč se zabíjejí, když jsou tak důstojní. Vidím, že mu chybí téma pro text, ale nemůže ho napsat, protože už ví, jak by ho napsal. Říkám mu, ať se dívá míň do tváří lidí, nerozumí-li jim, ať se dívá na věci, tak jako jsem se já, když jsem přijel do Ameriky, díval na neonové reklamy a vyvozoval z toho, jaká je to země. Vytáhnu z kapsy cigarety a říkám mu, podívej se na tohle, to jsou cigarety, které se vyrábí v Sarajevu, a víš, proč mají úplně bílou krabičku, zavrtí hlavou, bílá je proto, že už nemají kde na ni tisknout nápisy. Ty z toho teď vyvodíš, že jsme ubozí a nešťastní, protože nemáme nic napsáno ani na cigaretách, a usoudíš tak proto, že se neumíš dívat. Začnu trhat tu krabičku, vím, že zevnitř není bílá, může to být buď převrácený obal od dětského mýdla nebo to může být kus plakátu na nějaký film nebo kus reklamy na boty. I mě zajímá, co je uvnitř, vždycky se podívám a jsem překvapený, a zajímá to i Američana, i když vůbec nechápe, co to dělám. Rozbalím teda krabičku a málem se složím. Uvnitř se zaleskne obal Marlboro, toho starého sarajevského,* Američan na mě pět trouble pohlédl, já zaklel, nevěděl

* Sarajevské Marlboro - cigareta, kterou odborníci z Philip Morris přizpůsobili chuti bosenských kuřáků, poté co stejně jako v ostatních případech prozkoumali, jak říkají, charakteristické rysy místní kuchyně. To je důvod, proč se Marlboro liší od země k zemi a od výrobce k výrobci a proč může nějaké cizí Marlboro

jsem, co víc bych mu řekl. Ať už bych mu řekl cokoli, myslel by si, takový, jaký je, bláznivý národ, obracejí obaly od cigaret naopak a pak trhají krabičky, aby viděli, jaké cigarety si koupili. Tak jako mají obrácené krabičky, mají naopak i všechno ostatní, i to, co říkají, i to, co si myslí, i to, co dělají. Zalitoval jsem, že jsem vůbec něco Američanovi říkal nebo že jsem mu řekl, že jsme nešťastný bezbranný národ, na který střelí jí četnické bestie, a že jsme se z toho nešťastí všichni pomátli. On by to tak napsal a já bych nevypadal ani sám před sebou ani před ním pitomě.

V Americe lidí sjíždějí do hrobů výtahy, a proto to tam je takové, jaké je. Kdyby četníci napadli Pittsburgh nebo nějaké jiné město, všichni by tam sjeli výtahem pod zem. Ani by nevěděli, jaké trápení je potkalo, ani co nechali nahofe. Když se díváš na všechny ty desetimetrové reklamy, nemůžeš vědět, co je nebo není sarajevské Marlboro, nemůžeš ani vědět, jaké trápení dostalo zesnulého Rasima pod zem, ani proč zachraňoval tamty židy ani proč Salamon Finci zachránil jeho ani co se stalo s jeho obličejem v těstu v pekárně zesnulého Edhema na Vrbanji, která je vidět, ať už se na ni díváš z kteréhokoli hřbitova.

vyvolat v kuřákově nepřijemný dojem. Spolupracovníci Philip Morris byli se svým sarajevským výrobkem výjimečně spokojeni a shledali, že jeho tabák, který roste v okolí Gradačce a Orašje, je jedním z nejlepších blend tabáků vůbec.